

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՇԱՅՈՑ

ՈՒՂՂԱԳՐԵԱԼ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱՔԱՆԵԱԼ

(Շարունակութիւն *)

[11] Գ. Յաղագս անխնասաստէր բարոց ստաջնոցն մերոց քաղաքաց եւ իշխանաց :

Կամիմ եւ ոչ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեաց՝ առանց յիշատակի բամբաստանաց թողուլ, այլ (1) աստէն իսկ յիսկզբան մերոյ գործառնութեանս զվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս : Զի թէ արդարեւ գովութեան արժանի այնք ի թագաւորաց իցեն, որք գրով եւ պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս եւ զգործս իմաստութեան, եւ զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացոյցին ի վէպս եւ ի պատմութիւնս, ըստ նոցանէ եւ պարապեալքն (2) այսպիսում ճգնութեանց զիւանագիր (3) մասենից՝ ներբողականաց ի մէնջ արժանի են (4) ասից : [12] Ի ձեռն որոյ (5) եւ մեր յընթեռնուէն (6) զառ ի նոցանէ շարածս բանից, ըստ աշխարհաւրէն կարգաց՝ իմաստնանալ ասիմք (7), եւ քաղաքականս ունիլ (8) կարգս, յորժամ զայսպիսիս (9) ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճատս եւ զրուցատրութիւնս :

[Լծ. որք են Բաղդէացւոց եւ Ասորիստանեաց, Եգիպտացւոց եւ Նլլիւնացւոց :]
առ այսոքիւք եւ փափագիցեմք եւս արդեւք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կալան :

(*) Տես Բանասէր, Բ տարի (1900) էջ 317 :

Ըստ գրչագրաց (1) այլ եւ : — (2) պարապեալք : — (3) զիւանագիրք : — (4) եղեն : — (5) որոց : — (6) ընթեռնուէն : — (7) ասեմք : — (8) ուսանել : — (9) այսպիսիս :

[13] Ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ (10) յայտնի է թագաւորացն մերոց եւ իշխանացն առաջնոց (11) առ ի յիմաստս (12) աղմարութիւն (13), եւ անկատարութիւն ոգւոյն բանականիւ Զի թէպէտ եւ եմք ազգաւ փոքր (14), եւ թուով յոյժ ընդ չափու (15) սահմանեալ, եւ զաւրութեամբ տկար եւ ընդ այլով յոյժ անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոց յիշատակի, զորոց եւ ոչ մի որ ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մասենադրել, [14] Արդ այնոքիկ որք եւ ոչ անձանց խորհեցան բարի առնել եւ անուոն յիշատակի յաշխարհի թողուլ, զի՞ արդեւք եւ մեղադրութիւն մեր այնպիսեացն ի ճաչ պատահիցէ, զեւս մեծագոյնս ի նոցանէ պահանջել, եւ որ ինչ հնագոյն քան զնոսա։

Այլ ասիցէ ոք արդեւք․ վասն ոչ լինելոյ զիր եւ զպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէսպէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի անհատ (16) վերայ գային։ [15] Այլ ո՞չ (17) արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինին․ քանզի գտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ զիր Պարսից եւ Յունաց, որովք այժմ զիւզից եւ գաւառաց, եւս եւ իւրաքանչիւր տանդ առանձնականաց (18) եւ հանուրց, հակառակութեանց եւ դաշանց՝ այժմ առ մեզ գտանին

ամբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեփական (19) աղատութեանն է պայազատութիւն։ [16] Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն Հայաստանեաց լեալ անսխիւղութիւն իմաստութեան եւ զիգերանաց (20) բանաւորաց․ վասն որոյ աւելորդ է մեզ եւ այլ յաղագս անբանից արանց թուլամտաց [եւ] վայրենեաց ճառել։

[17] Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդակաւնութիւն, որ յիսկզբանցն մերոց ազգաց մինչեւ ցայժմ՝ դու (21) միայն գտար զայսպիսեոյ մեծ իրէ բուռն հարկանել, եւ մեզ խոյզ խնդրոյ առաջիւ արկանել, երկար եւ շահաւոր գործով զազգիս մեւրոյ կարգել զպատմութիւն, ճշդիւ զթագաւորացն (22) եւ զնախարարականաց ազգաց եւ տոհմից, թէ ո՞վ յումմէ, եւ զի՞նչ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ գործեաց, եւ ո՞վ ոք ի ցեղիցս որոշելոց՝ ընտանի եւ մերազնեայ, եւ ո՞յք ոմանք եկք՝ ընտանեցեալք (23) եւ մերազնացեալք (24), եւ զգործս եւ զժամանակս իւրաքանչիւր գրով գրուցել, ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին

(10) Լաւբր. օր. Ապա ամենեցուն մեզ ուրեմն, — (11) այլոց առաջնոցն, — (12) Առ ի յիմաստս, — (13) աղմարութիւն. Լաւբր. ախմարութիւն, — (14) ամու փոքր. Լաւբր. ցած եւ փոքր, — (15) ընդ փոքու, — (16) անհետ, — (17) ոչ, — (18) առանձնականութեանց, — (19) սեփական, — (20) երդարանաց, — (21) ցայժմուսս, — (22) Լաւբր. ճշգրտել զթագաւորականացն, — (23) ընտանացեալք, — (24) Զիք ի Լաւբր. օրինակի,

- 55 չինուածոյ մինչեւ ցայժմ. դեղեցիկ դայս քեզ համարեալ (25) ի փառս եւ անջան հեշտութիւնս : [18] Առ որ այսչափ միայն ասացից. Միթէ մատեան մե՞րձ կայցէ ինձ, որպէս ասէ Յոր, կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք նմանագոյն արդեւք ներայեցեալոցն պատմագրաց, ի վերուստ ի քեզ իջուցանեմ անսխալ, կամ ի քէն եւ յայլոց սկսեալ, անգր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն(26), Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ եւ ջանիւ, միայն թէ եւ չնորհալալ ոք մերոցս գտանիցի լեալ աշխատութեանց :

- [19] Եւ սկսայց յորոց եւ այլքն որք յեկեղեցեալ եւ ոյք ըստ Բրիտանոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդի յաղապս իսկզբանն առասպելոյ, բայց եթէ զհնիսն՝ ժամանակ ինչ արդեւք, 65 զարս (27) յայտնիս, որում եւ աստուածայինքն ի ճահ դայցեն պատմութիւնք բանից, մինչեւ ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ի հայրենականսն (28) զրուցակարգութիւնս. սակայն եւ ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւատոին կարծեմք, առնուլ :

• • •

Տող 4. — Այլ եւ չաղկապն, որ նախորդ կապակցեալ իօսքի մը վրայ յաւելուեմ կամ սասկոթիւն տալու. կը դործածուի, անյարմար կը տեսնեմք աստ. զի պատմիչն եթէ ուղեհար իրօք քաւեքսսանք եւ կշտաւքութիւն բառերուն մէջ առաիճանաւորութիւն մը գնել, որ անիւ մաստ նրբութիւն մի է, հարկ էր նաեւ զայդ երկու բառերն աւելի մօտ դնել իրարու, եւ նախընթաց ոչ չաղկապին տեղ ալ՝ ոչ յիշայն : Բզդ. «Ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ եւ ի վերայ քո աղօթել» : Ա. ա. «Աստուած զքեզ ոչ միայն Եւրոպոյ, այլ եւ ամենայն միջերկրայց տիրացոյց» : Գ. զ. «Ոչ պահպանութիւն միայն, այլ եւ կերակուր նմա մատուցանել» : Գ. կք. Ուստի յայտնի է եւի աւելագրութիւնն որ ի գրչաց :

Տող 5. — Ուխտանէս զվասնը՝ յաղապս կ'ընթեռնու. «Իսկ ի նոցին թղթոյն կամէի եւ այլ յիսկզբան մերոյ դործառնութեան յաղաղո նոցա յարմարել բանս» : (Տպ. էջն. Բ. էջ 3) :

Տող 9. — Թերեւս հաւանական համարուէր ի վիպս բառը աստ ի վիւն ընթեռնուլ՝ արձանացուցին բառը մօտ ունենալով. բայց ընդունելով գրչագրաց ընթելցուածը, Մատենագիրն աստ զանազանութիւն մը դնել ուղած է ընդ վիպ եւ ընդ պատմութիւն, առաջնովն իմանալով, ըստ յոյն *ἔπος* բառին, ուստից ծագած է, ճշմարիտ կամ աւանդական պատմութիւն մը քերթողական զարդուք եւ գիւցական ա-

(25) Լաւեր. եւ ունակ հարեալ, — (26) ի սկիզբն. — (27) Եւ զարս, — (28) ի հեթանոսականսն :

առասպելիօք պճնակալ : Ըստ այսմ տոնելու եմք նաեւ վիպասան բառը, զոր յետոյ յաճախ պիտի յիշէ մեր Պատմիչը , իբր ազբււր : Պետական կը պարսաւէ զԱւդեր եւ զԶոհրայ որ Եւսեբեայ վիպագործ բառը, (որ յոյն «ἔπιστοπος» . նիւթական փոխարկումն է) , մին versificator , եւ միւսն historicus թարգմանած է , փոխանակ poeta epicus (դիւցադներգու) թարգմանելու . (տպ. Schoene, Բ , էջ խը) : Թէեւ ուղիղ է տեսութիւնըդ , բայց անժխտելի է որ վիպ արմատը յաճախ առ ընտիր մատենադիրս համանիշ սեպուած է նաեւ պատմունի . ինչպէս է Եւսեբեայ Քրոնիկոնին զՅովսեպոս վիպապատմուն կոչելն , եւ զpolyhistorն՝ քաղւնավիպ թարգմանել :

Տող 6-10 . — Ակնարկութիւնն է դարձեալ մասնաւորապէս ի Պողոս մեանս եւ յԱղեքսանդրեան գրատունն, զորմէ խօսած էի նախորդ գլուխն :

Տող 10 . — Ըստ նոցանէ , զոր Ստեփանէ զանց ըրած է թարգմանել , կ'ակնարկէ ի վերոյիշեալ թաղաւորս , եւ կը նշանակէ , ոչ այնչափ ըստ իրաւ . թարգմանութեան նոցա հրամանաւն , որչափ՝ հասն գոյն կամ յէտ նոցա , նման նոցին :

Տող 10 . — Ճգնութիւն բառն աստ ճիգն , ջանք , աշխատութիւն կը նշանակէ : Բղգ. «Եւ այնպէս ի սաստիկ ճշնութեան պահեալ (Շամիրամ զամբոս արուեստաւորացն) , յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալիքն» . Ա. ժգ) : Իսկ իւր անականին անհամաձայնութեան համար՝ «այսպիսում ճշնութեանց» , տես Բաղրատունուոյ Զարգացելոց փերսկանութեան մէջ (§ 749) համանման բաղմամբիւ օրինակներ . «Ըստ առաջնոյ բանիցն . — Մեծի գրանց պարսպին . — Որպիսում պսակաց» , եւն. եւն :

Տող 11 . — Դիւանագիրք մատենից . Ահա դժուարամեկնելի մէկն բացատրութիւն մը , զոր բռնապըօս մեկնութեամբ մը թարգմանիչք կերպ կերպ մտօք թարգմանած են , իրարու անհամաձայն . storiografi, chanceliers, archivistes, Bücherschreiber, եւ Ստեփանէ՝ Պատմագիրներ, իբր եւ պարսպեալք բառին բացայայտիչ , առանց ուշ դնելու , որ Ոսրոնացւոյ ղթագաւորս , իբր հեղինակ կամ սկզբնապատճառ պատմական գրութեանց, զովստից արժանի համարելու, զանազանութիւն մը դնել կ'ուղէր ընդ նոսա եւ ընդ հետեւորդսն : Բարեբաղդարար սոյն զոյգ բառերը դործածուած կը գտնեմք յաջորդ խօսքին մէջ . «Ի սմա յարմարեալ բան, որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենից Յունաց» (Բ. հե), ուր յստակ կը տեսնուի , որ այդ զոյգ բառերը ոչ ի պատմագիրս կամ ի մատենագիրս կ'ակնարկեն , այլ ի մատենացի դիւանաց , ի դիւանական գրութեան . հարկ է ուրեմն նոյն նշանակութեամբ առնուլ զանոնք նաեւ վերոյիշեալ խօսքին մէջ . այս է՝ ընթերցող դիւանագիր մատենի , առանց ք յոգնականացուցին, որ սխալ աւելագրութիւն է գրչաց . այսու բացայայտիչ եղած կ'ըլլան ճգնութեանց (աշխատութիւն) բառին : Ուստի եթէ ասոր հետ ուղղելու ըլլամք միանգամայն սրժանի եղեմ՝ անյարմար

կատարեալ բայական ձևը , որ պիտի ըլլայ եւ կամ իջնէ , զայս բանա-
ւոր իմաստը կը գտնուի , բոլորովին տարբեր եղած թարգմանութիւն-
ներէն . «Եթէ թագաւորք» իրենց գործոց եւ իրենց ժամանակին ղէպե-
րը ի գիր արձանագրել տալուն համար գովելի են , նոյնպէս գովելի են
նաեւ նոքա , որք այդոցն աշխատութեամբ , այսինքն՝ հաւաքուած
գիւանական մատենաներով՝ կը պարագլին , — այսինքն է՝ ըստ մեր այժ-
մեան բացատրութեան , կ'ուսումնասիրեն գիւանները , հաւաքելով
անտի նիւթեր իրենց մասնաւոր եւ զանազան պատմական յիշատակա-
բաններ յօրինելու : Այս մեկնաբանութիւնս է որ կը պահանջէ որ պա-
րայեալք բառին վրայ կորսուած և յօգն աւելցունեմք : Այսու նաեւ ոչ
միայն երկու գառ գործոց զանազանութիւնն , զոր նկատած է մեր
Պատմիչն , երեւան կ'եւնէ , այլ կը ձայնակցի նաեւ նորա ներքին
գաղտնի զգացմանց , որ եւ ինքն նոյնպիսի միջոցներով կը յօժարէր
կատարել զիւր ձեռնարկիս աշխատութիւնն , լայց ցատով կը տեսնէր
որ զրկուած էր անտի՝ իրեններուն անփութութեամբ :

Տող 12. — Ի ձեռն որոյ , Դարձեալ վրիպագրութիւն գրչաց՝ փո-
խանակ յեղականն ի ձեռն որոյ գրելու . (այս է՝ որով) համակարգ կը
համարուի վասն որոյ , սակա որոյ , յաղագս որոյ , եւն . չաղկապական
ձեռոց : Տեսանք արդէն Ա . ա գլխոյն մէջ . «Ի ձեռն որոյ եւ զայսորիկ
սկզբնասիպն ասիս ուրախացուցանել» :

Տող 13. — Ծարածք բանից . Բղդ . «Եւ ոչ ի վերջին բանս արժա-
նաւորեցաք շարեղ , այլ զատ եւ որիչ» (Պրտ . Առասպ . ա) . — Երդք . . .
յորս շարին բանք երդոց զիւրաշխէ» (Ա . շ) : — Ըսած է եւս . «Մեր որ
ինչ պիտոյ մերոյ հաւաքմանս է՝ շարեցուք» (Ա . ժք) , — յորս բանք ,
հաւաքումն բառերով օգնեալ՝ շարագրած՝ նշանակութիւն կ'առնու շա-
րեղ ընդհանուր բայն . ուստի զԱսողկայն անզոյն հետեւողութեան ձեւ
կը նկատեմք ըսելն . «Եւսերիս յեկեղեցական շարածին ասէ» (Գ . ժա) :

Տող 12-15 — Զգրեալք կա՞յ հարկ բացատրութիւն առլու մի առ-
մի այդ տողերուն մէջ միախուռն տեսնուած վրիպագրութեանց ի բառն
ընթեռնուլ , ստեղծ , ուսանել , այսպիսիս , որչ . մասամբ անքերականք
են , եւ մասամբ անիմաստ : Արդարեւ թարգմանիչք այսպիսի իմաստ մը
հանած են այդ վրիպագիր պարբերութենէն . «Նոցա շարագրածները
կարդալով կը հմտանամք աշխարհային կարգաց , եւ կ'ուսանիմք քա-
ղաքական օրէնս» . սակայն հաւատարիմ չըլլալն անտի յայտնի է , որ
ամենքն ալ զանց ըրած են , իբր անպէտ կամ անթարգմանելի՝ ստեղծ
բառը , զոր հեղինակն անշուշտ մտքով մը դրած է . Այս զանցառութեան
պատճառն յայտնի է . իւր վրիպագիր ձեւն՝ փոխանակ ստեղծ գրուած
ըլլալու , որ այդ կրաւորական ձեւովն կը նշանակէ , ըսուիլ , հաւա-
րուիլ , հաւատեալ լինել , — բառ մը որ օտար չէ խորհրդագրոյ . Ա . գլխոյն
մէջ հանդիպեցանք արդէն համանման ձեւ անացուածքի մը . «Ի ձեռն

որոյ եւ զայսորիկ սկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել», Կայ եւս գործածուած՝ պատմութիւն, աւանդութիւն, կոչուիլ նշանակութեամբք. «Ի բերանոյ Աստուծոյ ասուալ տաի պատուէր» — Սա առաջին ասի կոչել զԱստուած. — Որք աստ ուրեմն ասին բարձեալ ի միմեանց, եւն : Արդ ուղղելով նաեւ յետագայ ուսանել բառն յ'ունել, (Բղդ. «Ունիմք սովորութիւն (երիցս) . — Յունասէր բարս ունել»,) ոչ միայն ասելն բառք թարգմանելի կը դառնայ, այլ նաեւ ամբողջ խօսքը բանաւոր իմաստ մը կ'առնու, բոլորովին տարբեր ի թարգմանութեանց . այս է, «Որով եւ մեք իբր նոցա գրուածքները կ'ընթեոնուիմք, բառ աշխարհային կարգի (ուրիշ ազգաց նման) մեք եւս իմաստնացած կը համարիմք, եւ քաղաքակիրթ ճամբու մէջ մտած» : Եւ յիշուի, չէ՞ որ իմաստնոց եւ գիտնոց գործերուն լոկ յարգ ընծայելն եւ անոնցմէ ախորժ առնուին, նշան է մտաւոր զարգացման : Այսու նաեւ Հեղինակին հետեւորդ խօսքն ալ զիւր բնական տրամախոհական կապն կ'ընդունի . թէ կուգայ նաեւ օր մը որ անոնց օրինակին եւս հետեւելու կամ նմանելու կը յորդորուիմք :

Տող 16. — Զրուցութիւն. Բղդ. բայական ձեւովն եւս ըսուած . «Ոմանք այլազգաբար եւ ոմանք այլաբանաբար զոյցս մատենից տալին» . (Ա. գ) :

Տող 17-18. — Ինչ որ Բ գլխոյն մէջ առնանք (Բանասէր, Բ տարի, 1900 էջ 318 եւ 325-328) . մի եւ նոյն երեւոյթն է որ կը կրկնուի նաեւ ասի . այս երկտող պատառիկ, ոչ է Խորենացւոյ, այլ միկնչի մը լուսանցական ծանօթութիւնն (լուծումն), զոր յետնորդ ընդօրինակողք բնադրին մէջ առած են : Քանզի ինչ նշաններ որ առաջնոյն վրայ տեսանք անհարազատութեան, զնոյնն ճշդիւ կը տեսնեմք նաեւ աստ . այս է՝ որ ոչ շարագրութեամբն եւ ոչ իմաստին կը կապուի նախորդ բանից հետ, եւ ոչ ալ կը համաձայնի Խորենացւոյ կրկնած եւ յեղյեւ դած դադափարին, որ զյուշական մատենանն միայն բաւական կը համարի աղբիւր համարելու պատմական հետազօտութեանց : Զի ի՞նչ տեղի կայ որ յանկարծ իւր խորհրդածութեանց կապն անյարմար կերպիւ ընդհատելով օտար մատենագրութիւններ յիշատակէ, մանաւանդ զՕուսկանն (գլխիւնացիս) յետադասելով ամենուն : Բաւ է ընթեոնուլ առ այս Ա. եւ գլխոյն վերջաբանը : Մեք չեմք երկբայի որ այս ծանօթաբանութիւնն եւս նախորդ անծանօթ մեկնչին ըլլայ, եւ ինչպէս զատաջինը Սահմանաց գրքէն առած է, զերկրորդս՝ Եւսեբեայ Քրոնիկոնին այս խօսքէն . «Ընդ պէսպէս մատենան առաջնոց պատմութեանց անցի, զոր Քաղդէացիք եւ Ասորեստանեայք յիշատակեն, ... եւ զոր Եգիպտացիք եւ Յոյնք վիպեն հաւաստեալ» (Հտ. Ա. էջ 1) :

Տող 19. — Առ այսոքիւք, այս ինքն՝ Աստուծոյ ի զայս, ի վերայ այսոցիկ :

Տող 19. — Փափագիլ աստ կը նշանակէ ի նախանձ նմանութեան քերիլ, յորդորիլ, ճիշտ համաձայն իտալ. -գաղղ թարգմանութեանց aspirer բառին : Սոյնպիսի իմաստ մը կը հնչէ Պատմչիս այլուր . քսելն . «Զի մի՛ ոք երեւեցի ի պերճաբանութիւնս զբաւեալ առ փափագն» (Գ. ա) :

Տող 22. — Իշխանաց առաջնոց . ուղղեցինք համաձայն խորագրին . զի Եւ այլոց առաջնոց ընթերցուածը շատ ընդհանուր է , եւ տարտամ խորենացեոյ վճիռ տեսութեան նկատմամբ , որ դիւր մեղադրութիւնս մասնաւորաբար ազգին մեծամեծաց գէտ կ'ուղղէ , եւ կը հաստատէ եւս փոքր ինչ ի ստորեւ ըսելովն . «Ոյք եւ ոչ անձանց խորհեցան բարի առնել» (տող 29) :

Տող 22. — Առ ի յիշատակ վրիպադրութիւն է , զի խորենացի այլուր միշտ (վեց տեղ) յոգնակի ձեռով գործածած է զայդ բառը . «Օժանդակութիւն իմաստից . — Զայսպիսի գիւտս իմաստից . — Մայր եւ զայեակ իմաստից . — Զգորութիւնս պէսպէս իմաստից» , եւն :

Տող 22. — Աղմարութիւն՝ եւ ոչ աղանարութիւն , որ չտեսնուիր բնաւ այլուր . Բղդ . Տիւնար , Լամբր . օրինակն աղմարութիւն կ'ընթեռնու , թերեւս ըստ յետնոց հնչման , ըստ որում կայ գրուած , «Ախմար ծառայ» (Արիստ. Յդ. աշխ. էջ 620) :

Տող 23. — Անկասարութիւն ոգւոյն քանականի . Ակնարկութիւն է Ա գլխոյն մէջ յառաջ բերած առածին , թէ «Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն» , զոր կը պատշաճեցունէր Սահակայ ուսումնաւէր եռանդեան : Ուստի հաւատարիմ կը գտնեմք իտալ . թարգմանութեան ըսելն «Imperfetta di ragione», քան զաղղիականին , «Leur intelligence était très bornée», որ աւելի հոգեկան թերութիւն մը կ'ենթադրէ , եւ աւելի անարգական է :

Տող 24. — Ածու փոքր . Արդարեւ ընտանեցեալ եւ սիրելի դարձած այլաբանական ձեւ մը եղած է ածու ընթերցուածդ , իրեն փոխաբերական՝ առտ իմաստին . զի բնիկ նշանակութիւնն է՝ արտերու շուրջն պեղուած երկայն փոսերն , ընդ որ կ'ածին ոռոգման ջրերն . (Բղդ . «Ջուրս ընդ յուով տեղիս ածեալ . » Գ . ծք) . սակայն մեղ համար անտարակուսելի է որ բառդ ստեղծուին է գրչադրի մը երեւակայութեան , որ կ'իսկող բառի մը հանդիպած կ'երեւի , որոյ ա եւ ը՝ առաջին եւ վերջին տառերը միայն կը տեսնուէին : Իտալական թարգմանիչն (Գաբրիէլ Վ. Ալվադովսքի) ընդունած է արդէն ազգայ ընթերցուածը , «nazione piccola» . նոյն եւ Քննական Պատմութիւնն . բայց զաղղիականն , հաւատարիմ ուղելով միալ գրչագրաց , յեղած է , «Un coin de terre» : Այս վերջինս ահա կը զուցընէ ինքնին թէ ո՛րքան փոքրացուցիչ զաղափար մը կ'ընծայէ ածու բառդ մեր աշխարհին , որում ոչ իրականութիւնը կը համաձայնի , եւ ոչ ալ մեր Պատմչին զաղափարն , որ Արամայ համար պիտի ըսէ յետոյ պանծանօք մը , թէ , «Սա այր հայրեւ

նառէր... ընդարձակեաց զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց» (Ա. ժբ), եւ յետոյ Վաղարշակայ համար, նոյն իսկ չափազանցութեամբ մը, թէ իւր եղբայրն մեծն Արշակ՝ նմա «զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր» (Ա. թ)։ Ասոր դէմ ազգաւ փոքր բացատրութիւնը՝ համեստութիւն կը ցուցնէ, եւ ոչ փոքրկութիւն։ Եւ այս էր Խորենացւոյ միտքն, Ածու բառդ նաեւ Լամբրոնեան ուղղադրողին օտար երեւնալով, ուղղագրած է, թէ եւ ձախող փոխանակութիւն մը ընելով, ցած եւ փոքր ըստ յետոց նշանակութեան, որ եթէ չը փոքրկացունէր, բայց նուաւ տացուցիչ գաղափար մը կ'ընծայէ, (Բղդ. «Եղիւ սա յաչս նոցա ցած եւ ունայն իբրեւ զստուեր»։ Լամբր. Մեկն. Սղոմ. — «Զի փառք նախկին իմ տաճարաց, Քան զվերջինն լինի ցած»։ Շնորհ. Ողբ Եղես.)։

Տող 24. — Թուով ընդ փոքր։ Նոյնպէս ուղղելի կը համարուի, իբր մօտաւոր փոքր բառէն պատճառեալ վրիպակ մը, եւ ընթեռնուլ՝ քուով ընդ չափու։ զի ոչ միայն եւ սա քան զարժանն կը նուազեցունէ ազգին աճումն, այլ զի եւ անյարմար է զթիւն փոքր կոչել՝ փոխանակ անկար կոչելու։ Ի՞նչ ինչ է հաւաքական մտք այլուր ըսելն. «զունդ փոքր, գունդ մեծ»։

Տող 28. — 1865 տպագիրն ունի «Պեճ յանձին կալաւ», որ անշուշտ ըստ գրչագրաց էր, զոր ուղղած է 1881 տպագիրն։

Տող 29-30. — Կը յիշեցունէ իմն զՍիրաքայն. «Որ չար է իւրում անձին, ո՞ւմ լինիցի բարի» (ԺԴ, 5)։

Տող 35. — Անհետ կը նշանակէ այն որ հետք չթողուր, կամ որոյ հետքն չերեւիր. կա՞յ ի մարդկայինս քան զպատերազմունս գործ, որ անգր քան զչափն իսկ հետքեր թողու իրական եւ չօչափելի։ Իսկ թէ հետ ընդ հետ, նոյն հետայն բառերուն ուզենամք մերձեցունել, անհետ բացասական ձեւն չմիաբանիր այդ բացատրութեանց հետ։ Մեր դայն՝ յանհետ ուղղելն (որ անընդհատ ըսել է) ոչ միայն կը հաստատուի այնու որ յաճախ գործածուած է առ ընտիր մատենագիրս, այլ նոյն իսկ ի Խորենացւոյ այլուր նմանօրինակ իմաստով ըսուած է. «Հէնք եկեալք անհատ ի յոլովից կողմանց» (Դ. կը)։

Տող 35. — Հաւանականագոյն կը թուի մեզ, որ աստ ոչ արդարեւ մակբայն հարցական ըլլալու է, ո՞չ արդեւ կամ ո՞չ ապափնի մտք, որ թէ աւելի ազդու է, ինչպէս կը պահանջէ տեղն, եւ թէ՛ աւելի բացայայտ ձեւ մը կ'առնու խօսքն, եւ կը վերնայ բացատրութեան մը բռնազբօս ձեւն. նա զի եւ այդ հարցական ձեւն ոչ է օտար Խորենեան գրչին. (Բղդ. Բ, դք գլուխը)։ Իսկ առողանութեան նշանն մը զանցաւորութիւնը՝ անսովոր երեւոյթ մը չէ ի գրչագիրս։

Տող 37. — Վիսթոնեան եղբարք իրենց թարգմանութեան մէջ կը ծառայեալան թէ Խորենացւոյ աստանօր գիր Պարսից կոչելն՝ հասկանալու է զԱսորականն, ի վկայութիւն կոչելով առ այս Դիոգոր Սիկիւրիացւոյ

մէկ խօսքը (Ժ, Ժ) . բայց ուղիւ չեմք գտներ զայս կարծիս : Անհաւանա-
կան չէ որ նախ քան զՄեսրոբայ գիւտն, Հայք երեք տեսակ գիր կը գոր-
ծածէին ըստ գրից եւ ըստ մերձաւորութեան սահմանացն . զյոյնն ,
զասորին եւ զպարսիկ . բայց խորհնացի զայդ տեղեկութիւնը չէ որ
կ'ուզէ տալ մեզ աստ . այլ թէ , ինչպէս յաջորդ խօսքէն յայտ է , պի-
տական եւ պաշտօնական գրութիւնք՝ յոյն եւ պարսիկ գրովք կը կա-
տարուէին , այնու որ այդ երկու պետութեանց գերադասութեան ներ-
քեւ բաժնուած էր յայնմամբ Հայաստան . ասորի գրութիւնն գործ չունէր
այդ մասին , Արդէն խորհնացի այլուր եւս կը հաստատէ զայս , երբ
Մեսրոբայ քարտուղարութեան վրայ խօսելով որ ի պարսկական բաժ-
նին , կ'ըսէ . «Քանզի պարսկականաւն վարէին գրով» (Գ. Ժբ) , Իսկ թէ
ի'նչ ձեւ գիր էր այդ , ուրիշ տեղույ քննութեան նիւթ եղած է մեզ :

Տող 38 . — Առանձնականութեանց բառն իւր վերացական ձեւովն՝
յայտնի է որ չյարմարիւր տեղույս . ասնց առանձնականաց հաւանական
ուղղագրութիւնն՝ հակադիր կը ներկայանայ մերձակայ հանուոյց բառին :
Սոյն մտօք եղած են թարգմանութիւնք :

Տող 40-41 . — Բազմաձեւ ընթերցումովք կը ներկայանայ առջս ի
գրչագիրս՝ ըստ 1863 տպագրին ծանօթութեան . եւ մեզ ընդունելի կ'ե-
րեւի 1881 տպագրին բնութեան :

Տող 40 . — խորհնացի Սեփական ազատութիւնն լայնաբերութիւնը գոր-
ծածած է եւ այլուր . «Բառնայ (մեծն Ներսէս) զմերձաւոր ինամութիւն,
գոր վառն ազահելոյ սեփական ազատութեանն առնէին» (Գ. ի) , ակնաբ-
կելով ի կերպ կերպ առանձնաշնորհմունս , յորս կը վայելէին նախա-
բարական տունք , որոյ համար եւ ազատք կը կոչուէին , իբր հակադիր
ռամիկ կոչեցեալ դասուն : Բոլոր . «Յօտարութիւն վտարումն ազատաց ,
եւ անթիւ նեղութիւնք ռամկին» . (Գ. լի) :

Տող 41 . — Պաշտօնաւորութիւնն՝ աստ ժառանգական յաջորդութիւն
(succession) կը նշանակէ . Եւսեբիոսի Քրոնիկոնն յաճախ յաջորդութեան
մտօք կը գործածէ զբառ , ինչպէս եւ մեր Պատմիչը . «Զսա պայազատէ
նորին որդի՝ Արչակ» (Բ. ք) :

Տող 36-40 . — Հետաքրքրական է նկատմամբ այդ տողերուն հե-
տեւեալ տեղեկութիւնք . «Les Dekkans, gens riches, passionés pour
les souvenirs du passé, gardent avec respect dans leurs palais et leurs
manoirs les documents de la gloire et des malheurs de leurs ancêtres.
On prétend même qu'il existe encore de telles pièces, et j'ai ouï
parler, bien que je ne les aie pas vus, de contrats de propriété
écrits en pehlevi». (Gobineau, *Hist. des Perses*, (1869) Հտ. Ա, էջ 257) . —
«Գրեթէ յոյովք եւ մեծամեծ լինին կտիւք եւ զրթմունք այնոցիկ որք
յարենէ՝ առ միմեանս , եւ մանաւանդ եղբարց , կամ յաղաղս վիճակաց
ժառանգութեանց , կամ յաղաղս ի տոհմն պատուոց» (Փիլոն , Լիկեւ .

Բ. § 60) : — Չամչեան յայն կարծիս եղած է թէ Խորենացի այդ ակնարկեալ գրութիւններէն մանր տեղեկութիւններ չազած ըլլայ նախաբարութեանց նկատմամբ (Ա. 13) :

Տող 43. — Երգարանաց քանաւորաց . Ահա զուգեակ մը բառից , որ գործիոնեան հանգոյց մը եղած է թարգմանչաց եւ մեկնչաց եւ շատ մը երեւակայական եւ ենթադրական կարծեաց առիթ . բաւական է աչաց առջեւ բերել նոցա կերպ ի կերպ թարգմանութիւնները (1) , ուր իւրաքանչիւրոց ճիգն կ'երեւի բանաւոր իմաստ մը սալու այդ խորհրդաւոր բառերուն , զայն համոզումն ունենալով թէ այդ բառերն հարազատ են , եւ թէ Հեղինակը ուզած է անոնցմով տեսակ մը մատենագրական գրութեան ակնարկել . սակայն ուշ դրած չեն , որ եթէ իւրօք այսպիսի բան մը գոյութիւն ունենար , տեղը չէր բնաւ որ Խորենացի զայն յիշէր աստ ուր կը մեղադրէր պարզապէս ազգին անսիրելիութիւնը առ ուսմունս եւ առ մտաւոր կրթանս : Մեք որ այժմ փոքր ի շատէ ընտանեացանք՝ մեր ցարդ ըրած երկու երեք միայն գլուխներուն ուշադիր քննութեամբք՝ առջեւնիս ունեցած գրչագիր օրինակաց անթիւ աղաւաղմանց , չեմք տարակուսիր որ նաեւ այդ երկու բառերուն մին գոնէ խանգարեալ ըլլայ : Բանաւոր բառը տեղւոյն ընդհանուր իմաստին հակառակ գոյն մը չերեւցուներ . կասկածելին երգարանն է . որ հեռի տեղւոյն որ եւ է յարմարութենէն , կը յիշեցնէ իմն հակառակ իմաստով մը Բուզանդայ ծանօթ մեղադրանքը ազգին դէմ , որ չարաչար կը սիրէին կ'ըսէ «Ջիւրեանց երգս առասպելաց» (Գ. Ժգ) եւ կամ Շնորհաւորոյն տուղըն թէ «Որք յերգարանս գինեաւ լըկտին» (Յս. ոտդի) : Ի՞նչ է ուրեմն այդ խանգարեալ բառին նախկին ընթերցումն . անշուշտ ենթադրութիւն մի է որ՝ պիտի ընեմք . առանց շատ հեռանալու գրչագրին աղաւաղեալ բառին ձեւէն , մեք երկու միայն ընդունելի բառեր կը գտնեմք . կամ կրքարան , եւ կամ , որ մեզ աւելի հաւանականագոյն երեւցած է , դեգերանք , որ մտաւոր զբաղմանքի իմաստը կուտայ , — ինչպէս յայտնի է յաջորդ վկայութիւններէն , զորս կը քաղեմք Հայկազն . Բառարանէն . «Որք յիմաստասիրականին դեղերեալ է . — Որ դեղերեալ են յուսմունս իմաստասիրութեան օրինաց , (Փիլոն) . — Դեգերեացին յիմաստասիրութեան (Ոգիշ.) — Բազմաթամանակ դեգերմամբք . ի դպրոցս (Փարպ.) — Յարաժամ դեգերիմ յընթեոնուլն (Նարեկ) . — Առանց դեգերիլոյ՝ ճարտասանս» (Սարգիս) : Չանց ըրած չէ եւ Խորենացի գործածել զբառդ այլուր . «Ծուլաբար դեգերեալք պատաղեցան ի կոսարիս» (Գ. Լ) :

Տող 43 -- Եւ այլն աստ մեզ ի սկզբան անսովոր եւ կրճատեալ բառ

(1) Իտալ. *Canti della tradizione* . — գաղղ. *Chants traditionnels* . — Լըվայեան . *Les productions de l'intelligence* . — Դիւլորիէ . *Chants historiques* . — Լաւր. *գերմանացիին* . *Verstandige Lieder* (Երգի ինտելիկսի) . — Էմին եւ Սաեփանէ , *Բերանացի երգարանք* :

մը երեւցած էր , եւ ուղղելի , կամ եւ այդոց , եւ կամ այլ եւս , բայց մեր մասենադրին այլուր ըսածներն , «Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանն՝ մեզ ոչ է հաճոյ » (Ա , ԺԴ) . «Եւ այլ՝ Զուրս ընդ յոլով տեղիս ամեալ մօտոց անյայտ զնացիս » (Գ , ԺԲ) . «Եւ այլ որչափ միաք քո եւ քաջութիւնն հասանեն» (Ա , ը) , կը զգուշացուցանեն զմեզ փոփոխութիւն մը բնեկոտ :

Տող 43-44 . — Հետեւողութիւն է Կեփաղիոնի բանից , որ ի Քրոնիկոնին Եւսեբեայ (Ա . 93) . «Բայց ինձ զի՞նչ ուրախութիւն եւ խընդութիւն բերիցէ , կոչել զանուանս . . . զբոնաւորաց վաստարաց թուլամորթաց վայրենեաց » :

Տող 46 . — Որ յիսկզբանց մերոց ազգաց . Սոյն յոգնական ձեւով ըսած է եւ այլուր . «Զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յսկզբանց եւ այսր» (Բ , դք) . «Որ վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք» (Գ , իթ) . Թէ եւ կայ եւս եզակիան ձեւն . «Ի սկզբանէ մինչեւ առ մեզ» (Ա , ե) : — Իսկ կա՞յ հարկ բացատրել թէ «Յիսկզբանէ մերոց ազգաց մինչեւ ցայժմուս» վերջին երկու բառերուն խորթ զուգաւորութիւնն ուղղելի է «մինչեւ ցայժմ՝ դու միայն գտար » եւն . դիտել տալով , որ բաց յիւ մաստին ընական յարմարութենէն , մինչեւ ցայժմ հնգիցս զործածուած է մեր պատմչէն , թող մինչեւ ցայսօր , մինչեւ ցոխիման , եւն . ձեւերը :

Տող 52 . — Արմատն ընճանի բլլալով , բայն ըստ օրինի ընճանանալ է , եւ ոչ ընճանանալ , ընճանագեալ :

Տող 56 . — Անջան հեշտոքիւն , ունի զիւր իմաստն , բայց կը կասկածիմք անջան ածականին հարադատութեան վրայ , որ շատ պատուադիր չէ Մեկենասի մը , եւ հեգնական իսկ կրնայ նկատուիլ , Մեզ այնպէս թուի , որ ինչպէս նախորթաց հաւմարեալ բառը յոմանց ի գրուչաց ի միջոյ կրճատուելով փոխուած է հարեալ , նոյն վրիպակաւ նաեւ աստ անվաղում բառը եղած է անջան :

Տող 57 . — «Միթէ մասեան կամ դպիր մե՞րձ կայցէ առ իս» , Յոր , Լէ , 20 :

Տող 59 . — Գուցէ ուղղագոյնն է իջուցանիցեմ ընթեռնուլ , համաձայն ի վեր հանիցեմին :

Տող 60 . — Ի քեմ եւ յայլոց սկսեալ . Ակնարկութիւն է ի Բադրատունիս . իսկ ի քեմ ըսելն՝ ի Սահակ յիւր Մեկենասն , որով այն կ'իմացուի , որ նա սեպուռն վիճակէն բարձրացած էր նամակիս գրութեան ատեն՝ ի ցանոսհրականն , այս ինքն ազգատոհմին գլուխ անցած էր , թէ եւ տակաւին մանուկ , այս է՝ երիտասարդ , ինչպէս կը կոչէ զնա այլուր :

Տող 62 . — Խորինացի քաղաքավար լեզուաւ շնորհակալութիւն կը ապասէ ընդունիլ յիւր Մեկենասէն իւր աշխատութեան փոխարէն : Սոյն զգացմամբ նաեւ Դիոգոր Սիկիլիացի զիւր Մասեկադատանն կը սկսի .

«Ապաքէն կարի յիրաւունս պարտէ շնորհակալ լինել մարդկան ամենայն մատենագրաց, որք միանգամ գրով աւանդեցին զպատմութիւն անցից անցիլոց վասն հասարակաց բարւոյ:» Զնոյն նաեւ մերս Անանիա Շիրակացի ըսած է գանգատով մը. «Թէպէտեւ ոչ ոք եղեւ շնորհակալ իմոյ աշխատութեանս»: Այլ մեր ծերունւոյն ակնկալութեան ունկնդիր՝ հայագէտն Հայրնիկ Պետրմանն, ճանչնալով հանդերձ նորա վրիպակները, «Շնորհակալ լինել պարտիմք, ըսած է, որ այնքան տեղեկութիւնս մեզ կ'աւանդէ, ոչ միայն ազգային պատմութեանն, այլ նաեւ մեզ ցարդ անծանօթ մտացած մատենագրաց վրայ» (Quellen եւն. էջ 104): Այսպէս կը խորհին եւ պարտին խորհիլ արդարապատ քննարանք:

Տող 63. — «Եւ սկսայց յորոց եւ այլքն որք յեկեղեցւոջ եւ ոյք ըստ Քրիստոսի» . Հեղինակն յետ միանգամ վերեւ 49-55 տողերով իւր ձեռնագրեալ աշխատութեան ընդհանուր առարկաներն պարզելու, աստ այժմ կը յայտարարէ որ իւր պատմութեան սկիզբը պիտի առնու, ոչ լոկ յաշտարակաշինութենէն (այն է՝ ի Հայկայ, ըստ իւրումն Մարիւբասայ), ինչպէս ըսած էր ի տողն 54-55, այլ անախ յորմէ կը սկսին Եկեղեցական եւ Քրիստոնէայ պատմիչք, այն է՝ յԱդամայ, ինչպէս կը տեսնեմք ի յաջորդ գլուխն Դ. Սակայն այս Ադամեան սկզբնաւորութիւնն՝ ուրիշ միտք մը կը յայտնէ մեզ. կ'ուզէ իւր պատմութեան ժամանակագրական հիմն հաստատել Եբրայական կամ Ս. Գրոց ժամանակագրութեան վրայ, հաստատուն եւ յընդհանուրս, նաեւ մինչեւ ցարդ իսկ, ընկալեալ ժամանակակէտի մը հետ կապելով, որ է Քրիստոսեան թուականն: Արդ առ այս անհրաժեշտ էր, ըստ իւրոյ ժամանակին գիտութեան եւ դադափարաց, զայս թուականն կապել աշխարհագրոթութեան թուականին հետ, յորմէ սկիզբն առնուլ կը կարծուէր բովանդակ ազգաց պատմութիւնն, այն ամաց հաւաքամար այդ երկու ծայրերուն, զոր Ս. Գրոց ժամանակագրութիւնն կը ցուցնէր, — թէ եւ ոչ բացարձակ որոշ թուով մը, ըստ որում Եբրայական, Եօթանասնից եւ Սաւարացի բնագիրք կը տարբերէին ինչ ինչ թուանշանաց անհամաձայնութեամբք: Քորեանացւոյ այս յայտարարութիւնն միծապէս կարեւոր կէտ մի է մեզ համար. զի այսու կը յայտնէ, որ իւր առաջին եւ գլխաւոր առաջնորդէն՝ ի Մարիւբասայ, պիտի խոտորի ինչ ինչ շեղումներ ընելով ըստ ժամանակագրականին, եւ ըստ այնմ յաւելումներ պիտի մտցունէ ըստ իւր ենթադրութեանց, Բայց թողով մեք այժմ զայս խնդիրն, անցնիմք հարցաքննել թէ ո՞յք են այդ իւր քրիստոնէայ եւ եկեղեցական պատմիչք, որոց անունները կը լու: Զեմք կրնար գծովսեւ պոս համարիլ, զի չէր ըստ Քրիստոսի եւ ոչ յեկեղեցւոջ, թէ եւ ոչ բոլորովին իրեն անծանօթ, ինչպէս յետոյ գնա յաճախ յիշատակելէն յայտնի է. Եւ ոչ ալ լոկ զԵւսեբիոս կրնամք համարիլ, ինչպէս կարծած են ոմանք ի քննադատից. խօսքին յոգնակի ձեւն, ինչպէս նաեւ

յետոյ ի Ա. Ե. ուր ժամանակագիրք կը յիշուին, կը մերժէ զայդ կարծիս. նա զի եւ յընթացս գործոյն չեմք տեսներ իրօք թէ հաւատարմաբար նմին հետեւած ըլլայ մեր Պատմիչն, — ինչպէս ք Կայնանայ ինդոն մէջ, Ըստ մեզ ուրեմն բոլորովին անտարակուսելի է որ Խորենացւոյ աստ գլխաւոր ակնարկածն է նա ինքն Ափրիկանոս, գուցէ եւ Հիպպոդիտոս, զորս յետոյ ուրեմն ի Բ, Ժ գլուխն անուամբք իսկ կը յիշատակէ, Արդէն այլուր ի Բանասերիս ցուցուցինք, եւ մեր այս ծանօթաբանութեանց մէջ յետոյ պիտի տեսնեմք վերստին առանձինն, թէ ի՛նչպէս ուրեք ուրեք նոյն իսկ Ա. գրքին մէջ հետեւած է նա այդ երկու ժամանակագրաց: Եւ արդարեւ իսկ, ինչպէս տեղեակ եմք, եւ ընդունուած իսկ է այժմեան գիտուններէն, վերոյիշեալ ժամանակագրական գրութեան, որ զարտաքին պատմութիւնս Երրայական պատմութեան ժամանակներուն հետ համաձայնեցունել կը ջանայ, հիմնադիր եղած է նա ինքն Ափրիկանոս, — թէ եւ իւր նախորդներէն, ինչպէս Յուստինոս եւ Կղիմէս, զաղափար ընդունելով, — մինչեւ բռնադրօս եղանակաւ հեթանոսական դէպքերը ինքնակամ տեղափոխել եւ դարաւոր հետաւորութիւնները սեղմել: Նմին յետոյ հետեւող եղած են, ոչ միայն Եւսեբիոս, Սիւնկեղոս, այլ եւ յետագայ ժամանակաց իսկ ամեն քրիստոնեայ ժամանակագիրք, մինչեւ նոյն իսկ մեզ մօտ վերջին ժամանակակիցք. եւ վերջապէս, երբ երեւան Եյան Եգիպտական, Բաբել-Ասորական եւ այլ նախկին արեւելիան արձանագիրք, եւ այլ կերպ կերպ հնութիւնք, — թողումք յիշել լեզուաբանական, երկրաբանական եւ ազգաբանական հետզհետէ ևղած յայտնութիւնները, այդ դրութեան անընդունելի եւ վրիպակ ըլլալն յայտնուեցաւ, եւ թողուեցաւ ի բաց: — Խորենացւոյ նկատմամբ սակայն՝ նորա այդ թիւր դրութեան հետեւելըն բոլորովին անբարեհաճելի է, զի նա իւրոյ դարուն մարդն էր ճշմարտապէս, թէ՛ ըստ կրօնական համոզմանց, եւ թէ՛ ըստ պատմական գիտութեան սահմանին: Շատ ուղիղ եւ ճշմարիտ պատմիչ մը սկզբնաւ ուղած է ծառայել, յայտնի իսկ ըսելով ուրեք, թէ «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան» (Բ, 4ք), որով եւ ստիպուած էր յայդմ հետեւել այն ճամպուն, ինչ որ իւր ժամանակն իրեն կ'ուսուցանէր, եւ տարբեր ինչ ուսուցանել չէր կարող. սակայն իւր այդ սխալ աշակերտութեան մէջ՝ զոնէ զայն մեծ իմաստութիւնն եւ զգուշաւորութիւն ունեցած է, որ մտացածին մանրամասնութիւններու իջնել յօժարած չէ, օրինակի համար, երեւակայեալ թուականներ հնարելով Հայկայ եւ նորա սերնդոց, (ինչպէս ըրած են յետոյ Չամչեան եւ՝ այլք), այլ գոհ եղած է միայն այլ եւ այլ ցեղաբանութեանց մէջ անուանց զուգարթութիւն պնտուել:

Տող 65. — «Բայց եթէ զինիսն» . Բղդ. «Ծառեցուք... զորս հաւատարմ գրեմք զինիսն» (Բ, Կդ). — Առաջի՛ պղնձիս հարկանելով փո-

ղըս, եւ զկնիսն՝ ձայնարկու կանայք • (Բ, կ) • — Բայց զկնիսն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք • (Բ, ծ) :

Տող 63-69 • — Այդ տողերը ոչ այլ ինչ են, բայց համառօտագիծ ակնարկութիւն յաջորդ Դ—է գլուխներուն մէջ բրած տեսութեանց, յորս իրօք նախ Դ գլխոյն մէջ կը մերժէ արտաքին պատմաց աւանդածները, որ դաշական կեանքեր կ'ընծայէին Ազգովրդսի եւ նորա յաջորդաց • — յետոյ Ե — Է գլխոց մէջ կ'ընդունի անոնցմէ քանի մը նշանաւոր անձինքը («զարս յայտնիս») իբրեւ համաձայնող Ս. Գրոց պատմութեան, ինչպիսի են Վսիսութրոս, Կրոնոս, Զրուան, Տրտան, Յարեթոստէ, եւն. եւն., ապով անոնց վրայ ինչ ինչ պատմական տեղեկութիւններ, Անոնցմէ հասեւ հուսկ ուրեմն կ'անցնի իւր ազգային (Մարիբատեան) պատմութեան Ը գլխովն • — Իսկ այս պարբերութեանս մէջ՝ յիշեմք գրչագրաց երկու վրիպագրութիւնները • նախ ի տողն 66՝ «զարս յայտնիս» բառերէն առաջ եւ մը աւելցուած է վրիպակաւ, որ անոնց նախընթաց «բայց եթէ զկնիսն» բառերուն հետ ունեցած անմիջական կապը կը քակաւ : Երկրորդ, որ շատ աւելի նշանական է, ի տողն 68 «ի հեթանոսականն» բառը կը գործածեն, որ բոլորովին անիմաստ է եւ անտեղի, եւ յայտնի խանգարումն է «ի հայրենականացն» բառին • զի իրօք Ը գլխէն կը սկսի բուն ազգային պատմութեան մէջ մտնել, նախ անոր ազգութիւն վրայ տեղեկութիւն մը տալով մանրամասն : Բաղդ. վերեւ 58 տողն եւ Գ գրքին զայս խորագիրը • — «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց» :

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Ի Ի Ր Ի Յ Վ Ե Ս Ե Լ Ո Վ Ս Կ Ի

Գ.

Վեսելովսկու գրական գլխաւոր ասպարէզը սակայն կազմում է քննադատական բաժինը : Այդ ճիւղի մէջ, քանասիրական շնորհալի ձիրքերով, յոյց է տալիս եւ գիտնականի եւ հրապարակաւոյի եւ բուն քննադատ-մատենախօս պատմաբանի արժանաւայել ուղղութիւններ, որոնց մէջ նրա ուշադրութիւնը աւելի յափշտակուած գրաւում են, արծարծող գաղափարի մասին մոռանալով, գլխաւորապէս գրութեան գեղարուեստական, բեկտորիստիկական կողմի յատկութիւնները : Բացի ռեւիւից, տիրապետելով Ֆրանսիական եւ գերմանական, լաւ հասկանալով ու կարգաւորով անգլիերէն, իտալերէն, հայերէն, չեխերէն եւ այլ լեզուներով գրուածքները, Վեսելովսկին ունի գրադատական տաղանդաւոր բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններ, որոնցից կազմում են նշանա-